

ספר החילוקים
בין בני תימן לבין בני הצפון

אסופת מנהגי "זרם הבלדי" לגוניו

זהר בן יוסף עמר הלוי

שנת התשע"ז ליצירה

בשכ"ח למניין שטרות

Differing Halachic Customs
between "Baladi" Yemenite and Other Jewish Communities

עריכת לשון: ד"ר ירון סרי

לתשומת לב הקוראים

אסופת מנהגים זו אינה מובאת כהוראה או כפסיקה הלכתית

מסת"ב: 3-2-90891-965-978

© כל הזכויות שמורות למחבר

כתובת המחבר: נווה-צוף (חלמיש), ד"נ מודיעין 7194500

amarzoh@gmail.com

לזכרו של אבי-מורי יוסף בן חיים עמר הלוי ז"ל

למען צאצאיי יצ"ו

ולכל מי שמנהג תימן יקר ללבו

תוכן העניינים

7	הקדמה שחייבים לקרוא.....
23	סדר התפילה ותשמישי קדושה.....
	שחרית, 23 * מנחה, 32 * ערבית, 32 * שבת, 33 * ברכת כהנים, 37 *
	הלל, 39 * קריאה בתורה, 39 * ספר תורה, 45 * ציצית, 47 * תפילין, 48
	* מזוזה, 51 * בית הכנסת, 51 * הלכות ברכות, 53 * סעודה וזימון, 56
	* ברכת הלבנה, 58 * תפילת הדרך וברכת הגומל, 58
59	שבת ויום טוב.....
	שבת, 59 * יום טוב, 62 * הבדלה, 64
64	חג ומועד.....
	ראש חודש, 64 * הימים הנוראים, 66 * חודש אלול, 66 * עשרת ימי
	תשובה, 66 * ראש השנה, 67 * יום הכיפורים, 69 * סוכות, 70 * שמיני
	עצרת ושמחת תורה, 73 * חנוכה, 74 * ט"ו בשבט, 77 * פורים, 77 *
	ימי ניסן ופסח, 81 * ספירת העומר, 87 * תקופת העומר, 88 * שבועות,
	88 * בין המצרים, 89 * תשעה באב, 90 * תעניות (ארבעת הצומות),
	91
92	מעגל חיי האדם.....
	נישואין, 92 * גירושין, 95 * ברית מילה, 95 * פדיון הבן, 96 * אבילות,
	96 * אמירת קדיש באבילות, 102 * כשרות, 104 *
107	הנהגות שונות.....
111	מקורות אחדים.....
118	תקציר אנגלי.....

הקדמה שחייבים לקרוא

אסופה זו כתבתי למעני ולמען צאצאיי, לאחר שחשתי שהגיע הזמן להעלות על הכתב כמה מן ההלכות והמנהגים הייחודיים שאחזו בהם אבותיי. צורך זה התעורר בקרבי עוד בימי חורפי והלך וגבר עם הזמן, בדור שבו ילידי תימן פוחתים והולכים, והשכחה גוברת וההשכחה עולה בשל חילופי העתים והתגברות השפעתם ולחצם של בני עדות אחרות. השפעות אלה ניכרות בכל אורחותינו, החל מגן הילדים ובבית הספר, בישיבות ובאולפנות, שבהם סופגים בני הדור הצעיר את תורתם מפי מלמדים ומחנכים, שלרוב אמונים על שיטת הפסיקה האשכנזית או הספרדית. בני תימן הצעירים מוצאים את עצמם נבוכים על רקע הפער בין מה שהם לומדים במוסדות החינוך ובין המנהגים השונים שהם רואים בביתם, הנדמים לסביבתם כמשונים, חסרי אסמכתא ואף עומדים בסתירה כביכול עם ההלכה. לעתים, הם מאמצים את פסקי ההלכה המוכרים והמקובלים בכל עדות ישראל ונוטשים תורת אבות, הן בשל היעדר ידע, כלים ותעצומות נפש לעמוד על תוקפם ומקורם של מנהגיהם, והן בשל רגשי נחיתות והתבטלות עצמית. תופעה זו גובעת בין היתר משום שקהילת תימן היא חברת מיעוט שקטה, שלא השכילה ליצור לעצמה ספרי הלכה שיטתיים ומקיפים במתכונת הקיימת בקרב בני אשכנז וספרד; ספרות שתתעד באופן אותנטי, נוח ונגיש את ההלכה כפי שהייתה בתימן ותתמודד עם השאלות האקטואליות שמעמיד העידן המודרני. המבקש ללמוד זאת היה נדרש עד כה לבלוש אחר הערותיהם ופירושיהם של פוסקי ההלכה התימנים לספרי הרמב"ם והשו"ע או למצוא מאמרים והתייחסויות ספורדיות לסוגיות מסוימות. דומה שבימינו אלה חל במצב זה שינוי מסוים לטובה עם פרסום כמה ספרי הלכה חשובים המשקפים חלק ממנהגי תימן. מן הראוי שספרים אלה ישמשו גם את מורי ההלכה והמחנכים מבני קהילות האשכנזים והספרדים, שיידעו להורות ליוצאי תימן כיצד לנהוג. קהילות ספרד ואשכנז מכונים באסופה זו בשם "אנשי הצפון", שכן מבחינה גיאוגרפית העדה

התימנית היא הקהילה היהודית הקדומה והמשמעותית ביותר, שהייתה ממוקמת בקו הרוחב הדרומי ביותר בעולם. השם "תימן", בערבית "ימן", הוא כידוע גם צד ימין – כינוי לדרום – ולעומתו הצד הצפוני, בערבית "שאמי", מייצג את הנוסח ואת שיטת הפסיקה שיובאה מארץ-ישראל לתימן בדורות האחרונים.

השינויים והגוונים שקיימים בעמנו מלווים אותנו עוד מעַרְש האומה הישראלית; כל שבט על דגלו, על מזגו ותכונותיו – "איש אשר כברכתו ברך אתם" (בראשית מט כח). חילוקי המנהגים התרבו עם חורבן המקדש ופיזור עם ישראל לכל תפוצות תבל. כבר בימי המשנה והתלמוד היו קיימים הבדלים בין אנשי ארץ-ישראל עצמם, למשל, בין אזור יהודה לגליל (משנה, פסחים ד, ה ועוד) ובין שני מרכזי היהדות החשובים: אנשי ארץ-ישראל – "מערבא" ובין אנשי בבל – ה"מזרח". הבדלים אלה משתקפים בין היתר בתלמוד הירושלמי והבבלי, ומאוחר יותר בשרידי חיבורים הלכתיים של הגאונים, כגון: 'ספר המעשים לבני ארץ ישראל' או 'ספר החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל'. החילוקים במנהגים התרבו והתפשטו בהתאם לתפרוסת הגאוגרפית של הפזורה היהודית; הם נוצרו בשל תהליכים היסטוריים ותרבותיים שונים שאין זה המקום לפרטם. בימינו מקובלת חלוקה כללית בין שלושה אבות מנהג ונוסח: אשכנזים, ספרדים ותימנים. אולם ידוע לכל, שתולדותיהם רבו מלספור: כפי שאין מנהג אחיד לאשכנזים, לליטאים ולחסידיים שמתגודדים בתוכם, כך אין פסיקה ספרדית אחת, שהרי לא הרי מנהג המגרב כמנהג בגדאד וכו'. הוא הדין באשר למנהג בני תימן, כפי שנבאר להלן.

כאשר עוסקים במנהגי יהודי תימן יש לעמוד על כמה נקודות יסוד. ראשית, אין מנהג אחיד ליהודי תימן. זה נובע הן בשל התפרוסת הגאוגרפית הגדולה של היישובים בתימן והן בשל התמורות שחלו בשיטת הפסיקה התימנית בשל נסיבות היסטוריות. הפסיקה ההלכתית התימנית הקדומה מבוססת על התלמוד ועל הגאונים – ולבסוף התגבשה על פי שיטת הרמב"ם. המנהג המקורי ונוסח התפילה התימני המקומי הקדום

מכונים "בלדי", דהיינו, המקומי. יש מבני תימן שטענו שמנהגם הקדום עמד לפני הרמב"ם, והוא זה שאימץ את מסורתם עתיקת היומין, כפי שניסח זאת הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), כשדן במנהג קירוי ההלל:

ומנהג זה מנהג קדמונים דקדמונים, כמעט מימי הבית כמקובל בידינו, שכל מנהגותינו בעניני תפילות מימות הרבן בית ראשון ולזה תמצא שליפיו והדרו ונעמו של מנהג זה קלסיה אביר ישראל הרמב"ם ע"ה באמרו, שראה מנהגים שונים בענין קריאת ההלל ומנהג זה מנהג חכמים ראשונים ובו ראוי לילך...¹

כבר בשלהי המאה השש-עשרה החלה הקבלה לתת את אותותיה בתימן. החל מן המאה השבע-עשרה החלה לחדור באופן משמעותי השפעת פסיקתו של רבי יוסף קארו, מחבר ה'שולחן ערוך', חיבור שנכתב בארץ-ישראל ומזוהה עם הפסיקה הספרדית. לתהליך זה תרמו בין היתר שני גורמים: תפוצתם הנרחבת של סידורי תפילה מודפסים בנוסח ספרד וגלות מן (שנת ת"ם, 1679), ה"שואה התימנית", שבעקבותיה רבים מבני תימן קיפחו את חייהם ועמם ירדו לטמיון מסורות רבות שהועברו על-פה וחיבורים מקוריים עתיקים של יהדות תימן. בני תימן שקיבלו עליהם את פסיקת השו"ע, כמו גם את נוסח התפילה הקרוי "שאמי", הם למעשה מבחינה הלכתית, ספרדים בכסות תימנית. המונח "שאמי" יסודו כאמור בלשון הערבית. היה זה כינוי שהעניקו שבטי הערבים שמוצאם מחצי האי ערב, בני הדרום, שכבשו את מרחב ארץ-ישראל וסוריה, שנקרא "אלשאם", כלומר ה"צפוני" – ולענייננו הארץ-ישראלית (ראה ר"ח לעירובין יא ע"א, ד"ה: "פיתחי שמאי" והערוך, שם). במידה מסוימת הביאו עמם ה'שולחן ערוך' וה'בית יוסף' בשורה חדשה בהיותם חיבורים הלכתיים, מפורטים, עם אפשרות לעמוד על שורשי ההלכות, המקובלים על רבות מקהילות ישראל. הללו החלו לשמש חלופה מתחרה למשנה תורה לרמב"ם, שהביא את פסיקותיו בלא לציין את מקורותיו. לקבלה הייתה זיקה לא מבוטלת לזרם ה"שאמי", ובמידה מסוימת גם לזה של ה"בלדי", והשפעותיה ניכרות בבירור בתחום ההלכה והתפילה.

¹ שו"ת פעולת צדיק, א, סימן מט.

המגע בין שני הזרמים הללו בתימן גרם ליצירת תגובות שונות: התנגדות וחיכוך מחד גיסא, ואימוץ מלא או חלקי מאידך גיסא. הרב דוד משרקי, בעל "שתילי זיתים", אימץ לרוב את פסיקת השו"ע. אחת הדמויות החשובות ביותר, שעיצבו את הפסיקה התימנית הבלדית, היא הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), גדול רבני תימן במאה השמונה-עשרה, תלמידו של הרב דוד משרקי. תחילה נטה מהרי"ץ למנהג ה"שאמי" ולאחר מכן חזר בו וביקש לבצר את מנהג תימן המקורי. אולם בפועל בפסיקותיו ובפירושו 'עץ חיים' לתפלא², סידור התפילה התימני, ניתן לראות כבר מזיגה ופשרנות בין מנהג תימן הקדום לפסיקות השו"ע, ובעיקר בהשפעת תורת הסוד. למעשה, יש להפריד בין שני גורמים אלה; השו"ע בא להחליף את הפסיקה של הרמב"ם, מרא דאתרא של יהודי תימן, בשיטת פסיקה חדשה – ולכך ההתנגדות הייתה חזקה יותר. לעומת זאת, הקבלה נחשבה לדבר חדש, ובמקומות שלא התנגשה עם פסיקת הרמב"ם, אלא רק הוסיפה מנהגים על הקיים, התקבלותה הייתה קלה יותר.

המונח "נוסח תימני קדום" או "נוסח תימן המקורי" הוא כמובן יחסי. לא נחטא לאמת אם נקבע, שנוסח תימן ה"בלדי", כפי שהוא מוכר בימינו, עבר בארבע-מאות השנים האחרונות שינויים מפליגים וקלט אל תוכו תוספות לא מעטות. יש לא מעט מנהגים "מקוריים" שהתקבעו רק בדורות האחרונים והם מזוהים עם מסורת תימן עתיקת היומין, כגון: אזכור מניין ימי העומר ביום שעבר לפני הברכה או עליית ילדים לתורה ב"שישי". אביא דוגמה בולטת מן התחום הגסטרונומי: לכל ידוע ה"זחוק" החריף, המזוהה ביותר עם מאכלי יהודי תימן; הוא עשוי בעיקרו מפלפלת חריפה (ומרכיבים נוספים), לעתים בתוספת של עגבניה, ובתימן נוהגים להכינו בכלי מיוחד הנקרא "מזחק". אבל לאמתו של דבר, שני המרכיבים הללו – הפלפלת החריפה והעגבניה – מוצאם מיבשת אמריקה; הם חדרו לסל המזונות התימני לפני פחות ממאתיים שנים. נחזור לנוסח הבלדי, למרות האמור לעיל, עדיין ניתן לזהות בו כיום מרכיבים ששרדו מן הנוסח הקדום יותר וכן הלכות שהשפעת השו"ע או הקבלה עדיין לא נתנו בהן את

² "הכולל" או "כליל" בדומה ל"תאג" (כתר).

אותותיהם, דבר הבא לידי ביטוי בולט במילים "לא נהגו" החוזרות על עצמן פעמים רבות בפרקי אסופה זו.

במקומות רבים המשיכו קהילות רבות לאחוז במנהגי תימן הקדומים ולא אימצו את כל הנוסח או המנהג הממוזג של מהרי"ץ; לא משום שערערו על גדולתו או על סמכותו, אלא מתוך שמרנות. זאת בנוסף לעובדה שמהרי"ץ ציטט פעמים רבות מנהגים ודעות שמקורם בבני עדות אחרות מתוך כוונה להעשיר את הידע שהוא מביא בדרך לימודו, ולא כדי לחדש מנהג בתימן – כפי שיש הסוברים כך בטעות. ומה רב היה כוח המנהג ונוסח ה"בלדי" שהיה שגור בניהם, איש איש לבית אבותיו. וכל זה במציאות של מחסור בסידורי תפילה ובספרי הלכה מודפסים זמינים של זרם ה"בלדי"; מציאות שהחלה להשתנות באופן משמעותי כשאלו החלו לצאת מתחת מכבש הדפוס בשלהי המאה התשע-עשרה. הופעת מהדורות הדפוס השונות או לחילופין ההיחשפות לנוסחים שונים מכתבי יד של התכאליל, שבהם קבע כל מעתיק או מדפיס איזה נוסח או איזה מנהג יוכנס, הביאו למעשה להתקדשות האות הכתובה ולהתקבעות הנוסחים השונים; מה שהביא בסופו של דבר לירידת קרנה של המסורת שבעל-פה. דווקא משום כך אין להביא ראיה ניצחת באשר למקוריותם של מנהגי תימן שנהגו בפועל בעבר מתוך ההנחיות שהדפיסו עורכי התכאליל בימינו למכביר.

עוד יש להעיר, שאף שהיו שביקשו מאוחר יותר לחזור אל פסיקה התימנית המקורית ולהכריע על פי נוסחי תפילה קדומים מכתבי-יד, במידה מסוימת המצב כבר היה בלתי הפיך. לכן גם בקרב חסידי זרם ה"בלדי" הצרוף ניתן למצוא כיום את ההשפעות החדשות, כגון: אמירת הפיוט 'לכה דודי' בתפילת ליל שבת, החזרת ספר תורה לארון לאחר קריאת ההפטרה בשבת, אמירת "ברוך שם כבוד מלכותו" בקול רם לאחר אמירת "שמע ישראל" ביום הכיפורים וכן אמירת נוסח 'כל נדרי', סדר לימוד ("תיקון") ליל שבועות, אמירת נוסח 'הנרות הללו' בהדלקת נר חנוכה³ ואמירת 'תיקון הגשם' או 'תיקון הטל'.⁴ על אף ריחוקה ובידודה של תימן, מאלף לראות

³ עץ חיים, א, קסא ע"א.

⁴ שם, ב, פב ע"א.

את ההשפעות על נוסח התפילה מכל קצוות תבל, כגון: פיוטי שמחת תורה, החל מהפיוטים המאוחרים – 'מברך רחמנא' (לרב בנימין הכהן ויטאל, איטליה, המאה השמונה-עשרה) או 'אשר בגלל אבות' – פיוט ארץ-ישראלי קדום שנקרא אצל בני תימן ואשכנז. מכל מקום, צריך לברר היטב את מנהגי ה'דרדעים' (תנועת 'דור-דעה' שהתנגדה לקבלה): מתי מדובר בשימור מסורת תימן הקדומה האותנטית, ומתי מדובר בשינוי מנהג או תקנות שהותאמו מחדש ברוחו של הרמב"ם.⁵

למעשה, אין מנהג "בלדי" אחיד, וכמעט בכל הלכה יש גוונים שונים, כפי שקיבלה על עצמה כל משפחה ומשפחה בכל עיר ועיר. אסופה זו משקפת מקצת ממנהגי ה"בלדי" (לעתים אף חלק ממנהגי ה"שאמי"), בעיקר מאזור צנעא, כנהוג בחוג משפחתי, כך שאין להתפלא אם ימצאו אנשים שלא יסכימו עם כל מה שכתבתי בסעיפים מסוימים.

בנוסף יש לברר מהו מקומו של הרמב"ם ביחס למנהג תימן. טענה שכיחה שנשמעת במקומותינו היא שהרמב"ם כבר אינו רלוונטי לפסיקת הלכה בימינו, הואיל ולא ניתן להתעלם משרשרת הפסיקה הענפה שנכתבה אחריו, במיוחד השו"ע על כל נושאי כליו לדורותיהם; הללו כבר ביססו את מעמדם בקרב רוב העם היהודי. בטענה זו אין ממש, שכן באמצעות לימוד יסודות ההלכה של הרמב"ם לעומקם ניתן לשאוב ידע רב שיש בכוחו לפתור בעיות הלכתיות סבוכות עכשוויות ולספק את הצרכים והשאלות שמתעוררות במציאות שהעידן המודרני מְזַמֵן. יתירה מזאת, להרמב"ם הייתה שיטה הלכתית ומחשבתית ייחודית, שתרומתה לכלל עם ישראל היא עצומה ועדיין לא נס לחה. תהיה זאת בכיה לדורות אם ניאלץ לוותר על הייחוד למען האיחוד.

יהודי תימן קיבלו על עצמם את הרמב"ם כפוסק עיקרי ומחייב, אך יש לציין שבמקצת הלכות הם חלקו עליו ואחזו במנהגם הקדום.⁶ דוגמאות רבות יש לכך: האחת, סדר הישיבה בבית הכנסת; לדעת הרמב"ם יושבים שורות שורות,⁷ ואילו לפי מנהג תימן יש לשבת כבני ארץ-ישראל לאורך

⁵ ראה רצהבי, דרדעים.

⁶ ראה, למשל, סערת תימן, עמ' צט; מיק"א, כתבים, ב, עמ' 677.

⁷ הלכות תפילה יא, ד.

קירות המבנה. דוגמה שניה, לדעת הרמב"ם יש לכתוב את פרשיות התפילין עם תגין, ואילו בני תימן אינם מקפידים על כך. במקרים אחדים נדחקה פסיקתו עם הזמן: למשל, לדעת הרמב"ם יש לומר את ברכות השחר כל אחת בנפרד במועד חיובה.⁸ דא עקא, רבים מבני תימן במאות האחרונות נהגו לאמרן בביתם או בבית הכנסת ברצף וכסדרן גם אם לא נתחייבו בהן כלל. במקרים אחדים ניתן למצוא בקרב יהודי תימן מנהגים ואף הלכות שהיו רווחים באשכנז – ולא כהרמב"ם; חוקרי המנהגים ימצאו בכך בעתיד בקעה רחבה להתגדר בה.

במקרים רבים אין מנהג תימן ה"בלדי" מקבל על עצמו מנהגים הרווחים בקרב בני הצפון, אף שיש להם אסמכתא בתלמודים ובספרות הגאונים. ההנחה הבסיסית היא שהדברים עמדו לפני הרמב"ם, והוא במודע הכריע וגילה דעתו בכך שבחר שלא לפסקם להלכה.

אמנם יש להודות, שהבנת דבריו של הרמב"ם (וכל פוסק קדום אחר), בעיקר בסוגיות אקטואליות עשויה להיות נתונה לפרשנות. מן המפורסמות בעולם התורה, שישנן לעתים מחלוקות בהבנת דברי הרמב"ם, והוא נעשה כאספקלריה שכל אחד רואה בה את בבואתו. את יהודי תימן חייב רק מה שהם ואבותיהם הבינו בהתאם למסורתם הקדומה. אין הם חייבים תמיד להצדיק זאת בהסבר או בטעם מנומק; די בכך שבמשך דורי דורות נהגו בכך אבותיהם, ששמרו על דתם באדיקות תמה. וכל זאת מתוך יראת שמים מופלגת, מתוך פשטות הליכות וענווה גדולה. כל המערער או המזלזל בהם הריהו מוציא לעז על קהילה מעטירה עתיקת יומין.

עם זאת יש לזכור שכאשר עוסקים בניסיון לכוון לדעת הרמב"ם בהלכות הקשורות למציאות החדשה המתהווה, מדובר בפרשנות שאיננה תמיד חד משמעית. למשל, ידועה דעתו של הרמב"ם שאין להשתמש ביין מבושל⁹ לקידוש בשבת, אך הוא לא גילה דעתו באשר לברכה הראויה לו. בתימן לא נזקקו לסוגיה זו, כי לא נהגו לבשל או לפסטר יין. על סמך הרמב"ם פסק הרב יוסף קאפח זצ"ל, שהיינות המבושלים בימינו פסולים לשימוש וברכתם 'שהכל'. קביעתו התקבלה כמעט בלי ערעור למי שפוסק על פי

⁸ שם, ז, ז-ט.

⁹ הלכות שבת כט, יד.

הרמב"ם, שכן הוא נחשב בפי רבים לנציג הנאמן ביותר של שיטת הרמב"ם בתימן. ואולם אפשר שהרמב"ם במקרה הזה היה מסכים שיין העובר פיסטור קצר, שאינו פוגם בטעמו ואינו גורע מכמותו, אינו בגדר יין מבושל.¹⁰

עד כה סקרנו בקצרה את התמורות שחלו במנהג תימן בגולה. שם קל היה יותר לשמור על המנהגים הקדומים שקיבלו במסורת מתוך שמרנות ודחיה של כל מה שנראה להם חריג, בעיקר כאשר הדבר בא בכפיה, כדברי המהרי"ץ: "ומזקנים אתבונן רבנן קשישי ובעלי הוראה, הורגלו לנעול דלת בפני הפוסק כל שלא בה הדבר מפורש לראשונים".¹¹ פרק חדש נפתח עם עלייתם של יהודי תימן לארץ-ישראל החל משנת תרמ"ב עם המפגש שלהם עם בני עדות אחרות, שלא הכירו את מנהגיהם הייחודיים. דוגמה מפורסמת היא אגרתו של הראי"ה קוק לרבני תימן באמצעות השליח שמואל יבניאלי (תרע"א) שבה ביקש לברר כמה מנהגים, מסורות והלכות של יהודי תימן. אין ספק שהשינוי המשמעותי במנהגי תימן חל בעקבות העלייה הגדולה עם הקמת מדינת ישראל. העולים החדשים התמודדו מול כמה חזיתות: עם כור ההיתוך התרבותי ועם כוך ההיתוך ההלכתי, שאיים על כושר השימור של מנהגיהם ומסורותיהם, כפי שרמזתי בתחילת הקדמה זו ובספרי 'מסורת העוף' (עמ' 10-13).

ההתמודדות הייתה פנים עדתית וגם חיצונית – כלפי עדות אחרות. היו מבני תימן, שאימצו לחלוטין את מנהגי בני הצפון, ויש שאימצו מהם לשליש ולרביע. יש מרבני העדה כיום, שנולדו למציאות החדשה. הם משכתבים מחדש את מנהג תימן, ומכוח סמכותם יצרו מזיגה נוספת לזו שכבר נוצרה. ומי התיר להם לבטל ולשנות הוראות איסור והיתר של אבותיהם?

מסתבר שההתמודדות של עדת מיעוט והעמידה על מנהגיה היו לעתים קשות ביותר, מפני שלא תמיד בני תימן הולכים עם ה"מקובל" והשכיח. להלן נביא כמה דוגמאות. ביהדות קיימים ימים וזמנים מסוימים שיש להם

¹⁰ עיין הרב שלמה זלמן אוירבך, מנחת שלמה, כה.

¹¹ שו"ת פעולת צדיק, א, קכו.

חשיבות לקביעת מועד קיום מצוות מסוימות. למשל, ט"ו בשבט לא נקבע בתקופת חז"ל כיום חג או מועד, אלא שימש רק לקביעת חלותם של כמה מן המצוות התלויות בארץ, על כן נהגו בו רבים בתימן כעוד יום של חול. דוגמה נוספת, אצל בני הצפון נהוג לחגוג לנער בגיל שלוש-עשרה טקס "בר-מצוה": במועד זה חתן השמחה עולה לתורה, מניח תפילין ומשלים מניין ומזמנים עליו בברכת המזון. לעומת זאת, בתימן לא ציינו כלל אירוע זה, שהרי אצל הילד התימני המעבר מילדות לבגרות לא היה כה ניכר כלל, הואיל והוא מקיים מצוות אלה ואחרות שנים אחדות לפני כן.

במקרים אחדים נראים מנהגי תימן כמקלים, בעיקר במצוות שיש בהן "רגישות" יתר. בני תימן הפוסקים כרמב"ם (ולא כשו"ע וכמהרי"ץ) נוטלים ידיהם בבוקר כהכנה לתפילה ולקריית שמע מכלי פעם אחת. הם עושים זאת לאחר שכבר התלבשו ולא חששו מטומאה או "רוח רעה". דוגמה מובהקת קשורה למנהגי האבל הייחודיים לבני תימן, ובמיוחד ליחס ל"קדיש יתום"; מושג שלמעשה אינו קיים אצלם, ואילו בקרב בני הצפון הועלה למדרגת "הלכה למשה מסיני", שעליה מוסרים את הנפש, בבחינת "ייהרג ואל יעבור". בני תימן האבלים אמנם נוהגים לומר קדיש 'דרבנן' בנוסח תימן (קדיש 'דעתיד'), אך אין זה חיוב אישי שלהם, אלא של כלל הציבור. האבל הוא למעשה השליח של הציבור. הוא אומר את ה'קדיש' תמיד לבד, ולא יחד עם עוד מתפללים אחרים במקלה. יכול מישהו אחר לומר 'קדיש' במקומו, ועדיין הקדיש מועיל ומוציא את כולם ידי חובה. מנהג זה נתפש בעיני בני הצפון כזלזול של בני תימן בזכר יקיריהם. בתימן רבים לא הקפידו לומר 'קדיש' כל השנה ולא ביקרו בבית הקברות; ובימינו יש מבני תימן שסיגלו לעצמם מנהגי עדות אחרות בהנהגה עֶדְרִית מבלי להתחשב במנהגיהם המקוריים.

בחיבור זה הבאתי בקצירת האומר כמה מן ההלכות שנהגו בהן בני תימן שהן ייחודיות על פי מנהג ה"בלדי" – המכונים כאן לעתים "בני תימן" – לרוב במרחב צנעא. מטרת המוצהרת היא הגברת המודעות בבחינת 'דע

מה תשיב' לעצמך ולסובבים אותך. מניסיוני למדתי שהסבר טוב מתקבל ברצון ועשוי לחסוך הרבה השגות ותהיות. כך פעלתי, למשל, כאשר פרסמתי ביישובי, נווה-צוף (חלמיש) על לוח המודעות של בית הכנסת המרכזי את מנהגי האבל הייחודיים של בני תימן ואת העקרונות של אמירת ה'קדיש'. מכל מקום, בשום אופן אין לקט מדגמי ומתומצת זה מתיימר להיות ספר הלכה או הוראה, המלצה או לחלופין התפלמסות או השגה על מנהגי אחרים. כמו כן, אין הוא בא לעסוק בתולדות המנהגים, בטעמיהם ובציודוקיהם. ולא עמדתי על כל חילופי נוסחי התפילה, כי רבים הם מלספור (ראה למשל בהערות לתכלאל קדמונים ובמחקריו של משה גברא) – לכך תידרש עבודה מעמיקה ונרחבת, שתתמקד בכל אחד ואחד מפרקי אסופה זו ותקיף את כל אוצר מנהגי תימן בהשוואה לשאר קהילות ישראל. קדמו לי רבים בעיסוק במנהגי תימן הייחודיים, ולמי שמבקש להרחיב את ידיעותיו הבאתי לעתים מראי מקומות בודדים בלבד. לא נמנעתי מלהביא גם כמה מקורות "שאמיים" כאשר הם משמרים את מנהג תימן הקדום. לאמתו של דבר, אין בדברים שנכתבו באסופה זו שום חידוש, ואין אני אלא כמלקט שיבולים אחר הקוצרים ואוגדם לאלומה אחת.

להלן עוד כמה הערות למגוון המנהגים שבחרתי להביא בלקט זה.

א. כל הסעיפים שנוכרו כאן מקורם במקורות כתובים, בעדות ראייה או בבעלי מסורת ושמועה מהימנים. על אסופה זו עברו כמה רבנים ואישים חשובים ומוערכים, אך בחרתי שלא להזכירם בשמם (חלקם על פי בקשתם), מחמת המציקים והקנאים מבית ומחוץ. אני מאמץ את דברי הרמב"ם בהקדמתו למסכת אבות:

ודע, כי הדברים אשר אומר אותם באלו הפרקים, ובמה שיבוא מן הפרוש, אינם ענינים שחדשתים אני מעצמי ולא פרושים שבדיתים, אלא הם ענינים מלוקטים מדברי החכמים... ואיני מתפאר במה שאמרו מי שקדמני, לפי שאני כבר הודיתי בזה, ואע"פ שלא אזכיר אמר פלוני, אמר פלוני, שזו אריכות שאין בה תועלת; ואפשר ששם האיש ההוא יכניס בלב מי שאינו מקובל עליו – שזה דבר נפסד, ויש בו כוונה רעה שאינה ידועה לו. לפיכך נראה לי להשמיט שם האומר, הואיל וכוונתי שתושג התועלת לקורא ולבאר לו הענינים הצפונים בזאת המסכתא.

אני מכיר כמה מרבני תימן החשובים, המשתייכים לקהל החרדים לדבר ה', אך גם חרדים פן יבולע להם ולמשפחותיהם אם הם באמת יחשפו את מסורתם הצרופה. פעמים קיימת הרגשה שלאנוסים דמינו. הדוגמה הבולטת ביותר בעיניי היא הרב יוסף קאפח זצ"ל, שתרם רבות להרמת קרנה של יהדות תימן ולזקיפת קומתם של בניה. כל חייו הוא חי בצלה של אותה המחלוקת, שבה היה מעורב סבו בתימן בעניין הקבלה. ואולם, אף שהוא עצמו נמנע מלעסוק בעניין זה והתרחק ממנו בכל מאודו, הוא חש נרדף גם בארץ-ישראל. יתירה מזאת, הוא וממשיכיו המובהקים חששו לחבר ספרי הלכה של מנהגי תימן על פי שיטתם; מגמה שרק עתה נמצאת בשינוי.

אכן אני ער לכך, שקובץ זה עשוי להביא גם לתגובות ולהשגות קיצוניות וחריונות, ומאחר שאיני רב, ולא משתייך או לא מזוהה עם שום חוג, אני מרגיש משוחרר להביא את הדברים כפי שהתבררו לי. אבות אבותיי זצ"ל היו אמונים על כל גווני המנהג בתימן ולנגד עיניי עומד זכרם של סבי מצד אבי – חיים בן ישועה עמר הלוי, שנהג במנהג ה"בלדי" הממוזג עם נטיות להרמב"ם וסבי מצד אמי – יחיא בן מאיר קארה, "בלדי"–"דרדעי" אשר נשא לאישה את סבתי חמאמה, בתו של הרב אברהם ב"ר אהרן הכהן, מראשי הזרם ה"שאמי".¹² למרות הניגודים והמחלוקות שבחוק, הסכינו בני המשפחה קארה-כהן להתקשר בקשרי נישואין ולחיות בשלום מתוך כבוד והערכה הדדית.

ב. המנהגים שהובאו כאן הם ברובם כאלה שנהגו בהם בארץ-ישראל בעבר הקרוב ובהווה – ולא תיעוד היסטורי של מנהגים שכבר עברו מן העולם או שאוחזים בהם מתי מעט. כך, למשל, לגבי הנחת תפילין בחול המועד או בשחרית של תשעה באב, שכבר נמנע מכך הרוב המוחלט של יהודי תימן. פה ושם נזכרו כמה מנהגים תלמודיים, שפסקו עם עליית יהודי תימן לארץ-ישראל, כגון: מנהג לתיתת החיטים למצות מצווה בפסח או הקטרת קטורת בלְוִיִּית המת כדי למנוע אפשרות שינדוף ממנו ריח רע.

¹² מיק"א, כתבים, ב, עמ' 1037.

לעומת זאת, הובאו מנהגים מאוחרים שכבר התקבעו בדורות האחרונים בקרב רוב האוחזים במנהג ה"בלדי" – כי מה שהתקבל כבר התקבל. אני מודע לכך שכמה מן המנהגים המקוריים שהובאו כאן קיימים רק במקצת מקומות, בבחינת "שמורות טבע". לעומת זאת, יש ממנהגי תימן שכבר אינם מתקיימים היום בכמה מבתי הכנסת, אם בשל השפעת הסביבה או מפאת ירידת הדורות, כגון: תרגום אונקלוס בקריאת התורה בשבת, אמירת הלל בקירוי ועוד. אני כאן במעמד המבקר והמטיף, אלא רק כמי שמנסה להגביר את המודעות באשר למנהגי תימן המקורי. הנכתב כאן משקף את נקודת הזמן הנוכחית; אפשר שבעוד כמה דורות חלק מן המנהגים ייעלם כליל בגלל נסיבות שהמקום והזמן יגרמו וכל שיותר מהם הוא אזכורם במחקר ההיסטורי של תולדות המנהגים וייתכן ש"עתידה תורה שתשתכח מישראל". כבר עתה כל סדר האירוסין והנישואין בארץ-ישראל שונה לחלוטין מזה שהיה קיים בתימן; ולהבדיל, כך גם השתנו מנהגי קבורת המת, בשל השתלטות סדרי חברות הקדישא והקברנים על מתינו.

כמו כן לא הבאנו מנהגים שרווחו רק בתימן או לחילופין שאלות הלכתיות שהתעוררו בקרב יהודי תימן רק עם עלותם ארצה. דוגמה לכך הוא כיסוי השיער לאישה נשואה. בתימן כל הנשים, כולל ילדות ונערות שאינן נשואות, היו הולכות בכיסוי ראש; מחוץ לבית נהגו אף לצאת עטויות ברעלה (כמנהג המקום בערב, ראה שבת סה ע"א), בעוד בימינו אף אחד מהפוסקים התימנים אינו מחייב זאת. מאידך גיסא, סוגיית חבישת פאה נוכרית לא הייתה קיימת במציאות של תימן וההתמודדות עמה היא אפוא חדשה – השאלה מהי עמדת הרמב"ם בעניין אינה קשורה למסורת תימן.

ג. בקובץ זה לא הבחנתי בין "מנהג" ל"הלכה" (דין), הואיל והגבולות ביניהם לעתים מיטשטשים. מכל מקום, לא ראיתי צורך להתייחס למנהגים ייחודיים ששייכים לתחום הפולקלור של יהודי תימן.

ד. לקט המנהגים שהובא כאן כולל ברובו את ההלכות השכיחות במעגל החיים השנתי החל מן ההלכות הנוגעות לחיי היום-יום: השכמה, תפילות החול, השבת והמועדים. נכללו כאן מעט מנהגים הקשורים למעגל חייו של האדם, כגון: ברית מילה, נישואין ואבילות. למעשה, לבד ממקרים

בודדים, כמעט שלא התייחסנו לעניינים הקשורים לתחום יורה דעה, אבן העזר וחושן משפט.

פירוט חילופי המנהגים יובא כסעיפים קצרים בהתאם לסדרם במחזור השנה: תחילה תפילות ימי החול, השבת והמועדים. המנהגים יוזכרו פעם אחת בלבד לפי סדרם בקובץ זה, דהיינו, אלה שזוכרו לראשונה בימות החול בשחרית לא יוזכרו שוב במנחה ובערבית ובשאר המועדים. וכן בחלק של יום טוב: מנהגים שזוכרו לגבי ראש השנה לא יוזכרו שוב אם הם קיימים ביום הכיפורים וכיוצא בזה.

לבסוף, כמה הגיגים על המתרחש בארצנו בשדה המנהג עם הפנים לעתיד ולגאולת ישראל. אנו עדים מדי פעם למגמה שמטרתה לבטל חלק נכבד ממנהגי עדה אחת ולהכפיף אותה לשיטת פסיקה אחרת וזאת מסיבות שונות: "אחדות ישראל", "לא תתגודדו", "חוסר רלוונטיות", "סמכותו של מרן", "החיוב ללכת עם הרוב" ועוד. המאבקים על ההגמוניה ומעמד הבכורה של קבוצה מסוימת שתשליט את מנהגיה ואת פסיקותיה על עדות אחרות אינם תופעה חדשה בעם ישראל. יהודי תימן נחשבים לקהילה בפני עצמה ואינם צריכים להוכיח את צדקת מנהגיהם ואת קדמותם. הם אינם צריכים להתנצל ולהסביר מדוע כה חשוב לשמור על מסורת אבות, כפי שלא דורשים זאת מעדות אשכנז וספרד. אל נא תהיינה עדות אלה פטרוניות שלנו. הניחו לנו לשמר את מסורת אבותינו ואבותיכם. הנהגותינו אינן נקבעות על פי רוב או מיעוט, אלא על פי יסודות ההלכה המוצקים הקדומים. בסוגיה זו התמודדו רבני תימן בארץ-ישראל. על כך למשל זעק פעמים רבות הרב יוסף קאפח נגד המבקשים לבטל ולרמוס את מנהגינו ללא כל רגש בושה ולהציע לפדיון נפשנו "התרת נדרים".¹³ נביא מקצת מדברי הרב שלום יצחק הלוי (1891–1973), רב עדת התימנים בתל-אביב אל הראשון לציון, הרב ב"צ מאיר חי עוזיאל בעניין הבדלי הלכות סרכות:

¹³ ראה שו"ת הריב"ד, עמ' קעד-קפא.

וקהלתינו כאן בא"י היא עדה מיוחדת וניכרת במנהגותיה וסדריה. ולו היו מנהגי א"י קבועים לכל העדות שרינא ומחויבים אנחנו להכניע את עדתינו לעשות זאת. אבל אם כל העדות מחולקות במנהגותיהם אי אפשר לקחת את עדתינו פעם למנהג זה ופעם למנהג זה. כי בין כה וכה בנים יולדו וצריכים לדעת שהיו יהודים חרדים גם בחו"ל מיוסדים בהוראותיהם על אדני פז. ואסור לנו להיות כגרים נספחים ולגרום לאבותינו פסול ח"ו. ולעד"נ כי יכולים התימנים ללכת עפ"י מנהגיהם אפילו עפ"י יחיד נגד רבים כמ"ש בדברי הפוס' בכל מקום.¹⁴

שאלה אחרת שנשמעת היא: מדוע לא יאמצו בני תימן את כל המנהגים היפים שקיימים בקרב עדות אחרות? לחילופין ניתן לשאול: האם ידוע על קהילות אשכנז או ספרד אשר אימצו את מנהגי ההלכה התימניים? אכן, יש פעמים שניתן ואולי צריך לקחת הנהגות טובות מאחרים, אבל לא במחיר של מחיקה ואיבוד הזהות. איני סבור שאנו צריכים להתנהג כקונים במרכול וליטול מכל הבא ליד.

דברים אלה לא נאמרים מתוך מגמה פולמוסית של פירוד והתבדלות. נהפוך הוא, לעניות דעתי נראה שההכרה בזכות ובאפשרות לשמר את המנהגים של עדה אחרת מונעת את המחלוקת בבחינת "האמת והשלום אהבו". הדברים נכונים גם במקום שבו קיים ציבור מעורב המקיים חיי קהילה ותפילות ביחד, למשל בישיבות או ביישובים קהילתיים, שלא ניתן לקיים בהם כמה מניינים. מי קבע, למשל, שטקס לְוִיָּה "ממלכתי" או טקס לְוִיָּה צבאי ("צבא העם") יתנהל אך ורק על פי נוסח אשכנז? אין שום סיבה להשלטת נוסח או מנהג תפילה אחד על כולם. קהילה מעורבת יכולה לקבוע תקנות והסדרים משותפים ומוסכמים ולקבוע, למשל, ששליח ציבור יתפלל בנוסח השגור בפיו. כדגם מוצלח אפשר לראות במניינים של בני תימן המתקיימים ביישובים הקהילתיים ביישובי יהודה ושומרון ובמרכזים אחרים. רבים החליטו לנטוש את הפירוד ואת אש המחלוקת הזרה והנוראה, שהייתה סמל לתחלואיה של גלות תימן, ולקיים מניין של דב"ש (דרדעי, בלדי, שאמי) בנועם, באחוזה ומתוך כבוד הדדי. ברגישות, ובשכל ישר אפשר, למשל, להחליט מתי להתפלל תפילת עמידה אחת

¹⁴ דברי חכמים, עמ' עה.

ומתי לחש וחזרת הש"ץ; מתי אפשר לומר את ברכת 'השכיבנו' בנוסח הארוך או בזה המקוצר וכיוצ"ב. המרשם להצלחה הוא דרך השלום וההתרחקות מן המחלוקת, אשר מכלה כל חלקה טובה, מתוך הכלה ולא מתוך טשטוש.

על אף כל החילוקים והפיצולים שקיימים בקהילות ישראל עדיין צריך להכיר בנס הגלוי: למרות כל התלאות והגלויות שעבר עם ישראל, רב המשותף על המפריד. אחת מנפלאות הבורא היא גודל קרבת מנהג תימן בתחומים רבים למנהג אשכנז הקדום ולהנהגות הגר"א. זאת ועוד, עובדה היא שבכל הנוסחים הקיימים בקהילות ישראל נשתמרו הפתיחה והחתימה של הברכות באופן אחיד כמעט, שהרי אדם יוצא ידי חובה בתפילה בכל אחד מן הנוסחים הקיימים. גם השתמרות נוסח המסורה של התורה, כמעט ללא שום שינוי, היא התגשמות הפסוק: "תורה אחת תהיה לכם".

תהליך "מיזוג הגלויות" שהתרחש בארץ-ישראל הוא עדיין חלקי ולא נעשה באופן ממוסד ומכוון כך שיביא לאיחוד ולאימוץ הטוב והיפה שבכל עדה לכדי יצירת סינתזה אמיתית ורצויה. לעתיד לבוא תתכנס הסנהדרין בראש כנסת ישראל ותכריע בכל המחלוקות ההלכתיות והנוסחים הקיימים; אנחנו עדיין לא בשלים בכך. אין זה סותר את האפשרות, שיוותרו על כנם מנהגים וגוונים שונים שרק יוסיפו להרמוניה ולשלמות של 'יחד שבטי ישראל' – "איש על דגלו לבית אבותם" (במדבר ב, ב).

